

МОЛОДА НАУКА

УДК 930.1:94(477=14)

С. С. Арабаджи

ЗАПИСКИ ІНОЗЕМЦІВ ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ ГРЕЦЬКОЇ СПІЛЬНОТИ ПРИАЗОВ'Я

Розглядаються матеріали особового походження, а саме записки іноземців, аналізуються їх специфіка та інформативні можливості як джерел з історії повсякденного життя греків Приазов'я наприкінці XVIII – у XIX ст. Наводяться деякі факти і явища зі свідчень мандрівників – чужинців. Вони звертали увагу на ті аспекти повсякденності, які для пересічних осіб не складали великого інтересу.

Ключові слова: джерела, записки іноземців, греки Приазов'я, історія повсякденності.

Унікальні відомості про реалії повсякденного життя грецької громади Приазов'я, характер, менталітет і думки людей, можна дізнатися після опрацювання джерел особового походження, особливо записок іноземців. Документи особового походження здатні передати не тільки фактичні свідчення сучасників, а й оцінюючі судження, емоційну атмосферу, дух епохи. Джерела особового походження створювалися на розсуд автора, з його волі та бажання щось описати, зафіксувати, відзначити чи підкреслити. У центрі джерела знаходиться людина, через її сприйняття дійсності, через оцінки оточуючих її людей, ми маємо можливість всебічно досліджувати повсякденність. Джон Тош вважав, що саме знайомство з неперевершеними "анналами" минулого – з листами і щоденникам, допомагає висвітлити безпосередні, повсякденні думки і дії людей [5, с. 61–62]. Справді, дійсність найкраще висвітлює джерело, не призначене для майбутніх читачів. Невипадково Марк Блок називав їх «мимовільними очевидцями» визнаючи, що вони заворожують наче зненацька підслухана розмова [5, с. 62].

Специфіка документів особового походження зумовлена тим, що ці джерела мають виразний відбиток індивідуальності автора, його особистісного бачення світу та ставлення до описуваних подій. Іноді джерела створювалися по «гарячих слідах» подій у формі щоденникових записів. Однак, частіше виявляється, що більш поширеною формою є спогади. І це знову ж таки накладає особливий відбиток на джерело, як на особливу форму відображення. По-перше, не все в однаковій мірі людина може запам'ятати, по-друге, майже до всього вона ставиться вибірково і оцінюючи, по-третє, в залежності від свого життєвого досвіду, людина змінює життєві настанови, причім найчастіше, досить суттєво, саме тому не виключена можливість не тільки помилкового, а й навмисного спотворення якихось фактів та явищ. При написанні автор мимоволі враховував морально-етичні норми, що прийняті в суспільстві, усталені стандарти суджень і оцінок. Часто трапляється, що свідчення в документах особового походження містять несподівані, незвичні акценти на головному та другорядному (порівняно з офіційними джерелами), в них вони можуть мінятися місцями. Часом буває, що фрази, мимохіть кинуті автором, в тексті відображають закономірності повсякденності, а підкреслені специфічні явища відбивають лише їх типовість.

Для дослідження історії повсякденності та якісного відтворення атмосфери вивчаемого періоду, істориків необхідно порівняти документи приватного характеру, що належать різним людям, які не знали про існування один одного, описували одні й

ті ж події та явища, але оцінювали їх з власних позицій. Але починати необхідно з особи автора, при можливості ознайомитись з його біографією та життєвим шляхом, не оминаючи чинники, які впливали на його світогляд і світовідчуття. Окрім цього, досліднику необхідно вирішити низку завдань – визначити достовірність та інформаційні можливості джерела, історію його створення.

Важливе місце серед джерел особового походження займають свідчення мандрівників-чужинців, які подорожували через Маріупольський повіт. Записки іноземців належать до такого типу джерел, що всебічно описують життя грецьких переселенців. Іноземці звертали увагу на ті аспекти повсякденного життя, які для пересічних осіб не складали великого інтересу. У своїх працях вони описали побут і основні заняття греків, звернули увагу на моральність, характер, звички, харчування, особливості життя жінок, звичаї і традиції.

Дослідженням джерел з соціально-економічної історії грецьких громад України успішно займається А. Гедьо [3], виявленням та публікацією С. Калоєров [4], низка питань стосовно розвитку Південної України в останній чверті XVIII ст. розглядається А. Бойком [1], але, не дивлячись на це, комплексне вивчення джерел з історії повсякденного життя греків Приазов'я ніколи не ставало предметом окремого наукового дослідження.

Метою статті є джерелознавчий аналіз записок іноземців та їх інформативності, які зберігаються в різних бібліотеках України та Сполучених Штатів Америки. Частина джерел вперше вводиться до наукового обігу.

Одним із перших іноземців, які приїздили до Маріупольського повіту, був німецький натураліст Пітер Палласа. Він у 1793 р. відвідав м. Маріуполь і грецьке селище Мангуш. У першому томі своєї двотомної праці «Подорожі по південних провінціях Російської імперії в роки 1793 і 1794», автор приділив увагу зовнішньому вигляду Маріуполя, описав місцевість навколо міста і склад ґрунту, зупинився на основних заняттях мешканців, назвав усі грецькі села, засновані переселенцями, їх розташування, кількість будинків у кожному селі, а також чисельність населення – чоловіків і жінок окремо [7].

Паллас звернув увагу на те, що в місті Маріуполі здебільшого оселилися купці і механіки (ремісники), а прилегла територія була віддана під заселення землеробам. Автор констатував, що земля, на якій селилися греки, була надзвичайно родюча, але цілком позбавлена лісів [7, с. 512].

У місті було дві церкви, гарне місце для ринку, обладнане дерев'яними кіосками і триста п'ять будинків, побудованих в основному з піщаника. Будинки греків були побудовані в грецькому стилі, дахи були вкриті порожнистою черепицею, мали виступи і були прикрашені спіралями або опорами. Паллас підкреслював, що тільки деякі з мешканців почали розводити сади, можливо, тому що греки все ще тішили себе надією про повернення в Тавриду. Міські жителі не мали практично ніякого палива, окрім великих в'язок рослин, які, здебільшого, складалися з полині простої, буркуну і волошок [7, с. 515], і привозилися на ринок у вагонах. Серед колоністів автору зустрічалися ремісники найрізноманітніших професій «ми зустрічали тут навіть чинбарів і виробників Марокканської шкіри» [7, с. 513].

Паллас відзначав, що вже через півтора десятка років від заснування Маріуполя, деякі греки володіли баржами, які були здатні перевозити від тисячі до п'ятисот російських пудів, і мали можливість входити в гирло Кальміусу, а також були власниками сорока рибальських човнів. У морі грецькі переселенці ловили білугу, стерлядь, а також велику кількість севрюги, найчастіше великого розміру. Рибу, яку зловили, рибалки коптили, порізавши на шматочки, а називався готовий продукт – балик [7, с. 515].

Після Маріуполя, Паллас відвідав грецьке селище Мангуш, яке було розташоване на невеликому підвищенні. Як зазначав автор, вулиці в селі були широкі і прямі, а охайні будинки, багато з яких були покриті черепицею, були їх окрасою. Земля в селищі була дуже родючою, море знаходилося за 10 верст. Церква була побудована з грубих каменів, в основному – з граніту і гнейсу різного роду, які доставлялися в Мангуш з берегів Берди. У селищі Паллас звернув увагу на жінок, більшість з яких були одягнені в блакитні тканини і носили білі хустки зав'язані навколо голови. У майбутньому автор обіцяв детальніше зупинитися на одязі грецьких жінок-селянок [7, с. 518].

У Мангуші з Пітером Палласом відбулися певні події, внаслідок яких мандрівник втратив значну кількість часу, про деякі з них він написав у своїй праці «Окрім як диких коней, не привчених до труднощів, не знайшлося для нас іншого транспорту в Мангуші; і селяни, разом зі своїми священниками в стані сп'яніння, насолоджувалися молодим вином, тільки привезеним з Криму. Обидві ці обставини викликали значну затримку; а далі, після того, як коней впрягли в нашу карету, одна упряжка вирвалася і втекла з одним з багажних вагонів, і галопувала долиною з такою люттю, що вагон перекинувся у бруд. На щастя, ніхто з людей не постраждав» [7, с. 518–519].

Значний інтерес для дослідників становить праця «Подорожі по різним країнам Сходу; що є продовженням Мемуарів, що відносяться до Європейської та Азіатської Туреччини» під редакцією Роберта Волпоула. У 1820 р. в Лондоні ця робота вийшла вдруге [9]. У другій редакції з'явився новий розділ «Записки подорожі через частину Малої Татарії і дещо про вірменські, грецькі та татарські поселення в цій частині Російської імперії». Матеріал для цього розділу був узятий з щоденника пана Віттінгтона. Віттінгтон відвідав Маріуполь і грецьке селище Мангуш в червні 1816 р. і констатував загальний занепад міста з моменту відвідин його професором Палласом у 1793 р. За формою будинки в Маріуполі нагадували оселі в Нахичевані, але, як зазначав автор, були дуже брудні і вкрай занедбані. Дерев'яний базар був зруйнований і занехаяний. Автор звернув увагу на те, що мешканці міста більше не займалися виробництвом, окрім засолення осетрини, яку ловили у великій кількості. На момент відвідин Маріуполя Віттінгтоном, в місті налічувалося 1500 чоловіків, які одягалися подібно до росіян, але, як підкреслив автор, зберегли мову кримських татар і взагалі не використовували новогрецьку [9, с. 464].

Важливу інформацію стосовно повсякденності греків Приазов'я містить твір англійської письменниці Мері Голдернесс «Подорож з Риги до Криму: кілька слів про манери і звичаї колоністів Нової Росії», виданий у 1823 р. у Лондоні [6]. При написанні свого твору авторка використовувала як власні спостереження, так і запозичення з творів інших авторів, таких як Паллас і Хант. В четвертому розділі Голдернесс описала закони, яким підпорядковувалися грецькі переселенці, і, згідно яких, платили податки і виконували повинності [6, с. 143]. На думку авторки, природа характеру греків була надзвичайно сутяжницькою: вони заздрили чужій власності і з азартом приєднувалися до можливості заробити. Жили поселяни надзвичайно економно, Голдернесс часто доводилося бачити, як греки їли тільки цибулю або часник з хлібом, незважаючи на те, що працювали протягом всього дня. Письменниця підкреслювала, що грецькі переселенці особливо суворо дотримували церковні пости, з радістю відзначали всі свята, іноді навіть такі, які в російському календарі відзначені як невеликі [6, с. 144].

Особливе місце серед записок іноземців займають спогади Х. Бока опубліковані у 1847 р. в газеті «Московские ведомости» під назвою «Месяц в Мариуполе» [2]. За місяць Х. Бок встиг ознайомитись з Маріуполем та прилеглими до міста грецькими та німецькими селищами. У своїх спогадах автор приділив особливу увагу зовнішньому вигляду міста, умовам життя та торгівлі його мешканців. Бок зазначав, що вулиці міста

не всюди були правильні і просторі, в деяких місцях були навіть тротуари, але усюди панувала «большая нечистота и неопрятность». Зі спогадів Бока дізнаємося що мешканцям міста Маріуполя не доводилося далеко відправлятися на закупи; зазначає автор також і про різновиди товарів, що користувались попитом. Торгові лавки знаходилися в загальному порядку вулиць, поряд з будинками, але між ними не було поділу за сортами торгових матеріалів: біля продуктових крамниць стояли крамниці з залізом, дьогтем, милом, маслом, крейдою та іншими сирими товарами; під одним дахом і аркою з кращими рядами перебували і штофні лавки, де проводився роздрібний продаж горілки, пива і вина, навіть у самих крамницях не було належного розміщення товару, наприклад, біля цукру, чаю, прянощів стояла або висіла ікра, риба (балики) та інші пахучі сирі продукти [2, с. 1045].

На думку автора, греки у жодних пізнавальних і розумових заняттях не відзначилися, найбільш тямущими вони були у торгівлі. Познайомившись та поспілкувавшись з грекинями, Х. Бок дійшов висновку, що жінки ще дотримувались цнотливості азіаток, але в цьому він бачив тільки сліпу, неохочу послідовність старим звичаям. Дівчата боязко ставилися до сторонніх чоловіків, але після знайомства дозволяли поводитись з собою «кротко и без этикетно». У середині XIX ст. освіта жінок ледь починала виходити з колиски. Європейський спосіб життя і світське спілкування були мало відомі грекиням. Танці, пісні і романси тільки починали входити в моду.

Автор також звернув увагу на основні заняття поселенців в грецьких селищах: «Занимаются земледелием и скотоводством, но по пространству и доброте степей – эти отрасли сельского хозяйства – могли бы иметь более обширности и улучшения, нежели сколько стараются здесь об этом жители – во всем этом заметна небрежность, неумение, лень. Промышленность их ограничивается сбытом малого количества хлеба (пшеницы) и скота (рогатого); по другим предметам домоводства они едва заботятся для собственного продовольствия; ремесла не знают и не имеют понятия о мануфактурном и фабричном производстве» [2, с. 1045].

Маловідомою для дослідників історії греків України є праця Х. Д. Сеймура «Росія на березі Чорного моря та Азовського моря: розповідь про подорож по Криму і межуючим провінціях; з примітками про морські, військові і торгові ресурси цих країн», яка була видана у Лондоні [8]. Сеймур був членом парламенту і двічі відвідав південь Росії в 1844 р. і 1846 р. У своїй роботі автор описав основні великі міста Криму та Півдня Росії і навів деякі історичні відомості, приділив увагу вдачі і звичаям їхніх мешканців, а також відзначив основні ресурси даної території.

У сімнадцятому розділі, що присвячений містам, розташованим на узбережжі Азовського моря, Сеймур звернув увагу і на грецьке місто Маріуполь. Він описав його розташування й історію заснування [8, с. 313]. Наголосив на особливій святині міста – іконі Діви Марії, яка мала священну силу і щороку привертала увагу натовпу прочан з різних верств населення. Автору було важко зрозуміти, яким чином Російський уряд змусив греків покинути прекрасні місця заради такого нудного й незручного міста. Крім цього Сеймур перерахував види експортних товарів [8, с. 314].

Таким чином, джерела особового походження, а саме записки іноземців містять різноманітну та різнопланову інформацію, яка стосується багатьох аспектів повсякденного життя греків Приазов'я. Вони характеризуються інформативністю та часто містять унікальні відомості. Іноземці були дуже спостережливими і досить докладно описували саме повсякденні заняття греків, особливості перебігу їх життя та звертали увагу на менталітет переселенців.

Перспективи подальшого дослідження окресленої теми пов'язані з пошуком і аналізом особових джерел іноземного походження та їх введенням у науковий обіг.

Список використаної літератури

1. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Аналіз джерел. – К., 2000. – 308 с.
  2. Бок Х. Месяц в Мариуполе // Московские ведомости. – 1847. – № 136. – С. 1044–1046.
  3. Гедьо А.В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.). – К. : Ін-т історії України НАН України, 2001. – 245 с.
  4. Калоеров С.А. От Крыма до Мариупольского греческого округа (1652 – 1783). – Донецк : Юго – Восток, ЛТД, 2008. – 640 с.
  5. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. – М.: Весь мир, 2000. – 296 с.
  6. Holderness M. Journey from Riga to the Crimea: with some account of the manners and customs of the colonists of New Russia. – London, 1823. – 316 p.
  7. Pallas P. S. Travels through the southern provinces of the Russian empire in the years 1793 and 1794. – In two volumes. – Vol. 1. – London, 1812. – 552 p.
  8. Seymour H. D. Russia on the Black Sea and Sea of Azof: being a narrative of travels in the Crimea and bordering provinces; with notices of the naval, military, and commercial resources of those countries / H. D. Seymour. – London: John Murray, Albemarle street, 1855. – 366 p.
  9. Walpole R. Travels in various countries of the East; being a continuation of Memoirs relating to European and Asiatic Turkey. – London, 1820. – 612 p.
- Стаття надійшла до редакції 7.09.2011 р.

S. S. Arabadzhy

NOTES OF FOREIGNERS AS A SOURCE ON THE HISTORY OF EVERYDAY GREEK COMMUNITY OF AZOV

Considering the materials of personal origin, namely, the note of foreigners, to analyze their specificity and informative features such as sources on the history of everyday life of the Greeks of Azov region at the end of XVIII – XIX centuries. Describes some of the facts and phenomena of the evidence travelers and strangers. They paid attention to such aspects of everyday life, which for the layman not a big interest.

Key words: sources, notes of foreigners, the Greeks of Azov region, the history of everyday life.

УДК 904"636"

С. Г. Небрат

ОХРА В ПОГРЕБАЛЬНОМ ОБРЯДЕ КАТАКОМБНЫХ КУЛЬТУР СЕВЕРНОГО ПРИАЗОВЬЯ

Стаття присвячена вивченню одного з елементів поховальнообряду носіїв катакомбних культур Північного Приазов'я, які розкривають різні аспекти використання охри в культових ритуалах епохи поху бронзи.

Ключові слова: Північне Приазов'я, поховальний обряд, катакомбні культури, бронза.

На протяжении 70-х – 90-х гг. XX в. усилиями отечественных археологов было исследовано сотни археологических памятников, что способствовало накоплению солидной источниковой базы. Не остались без внимания древности Северного